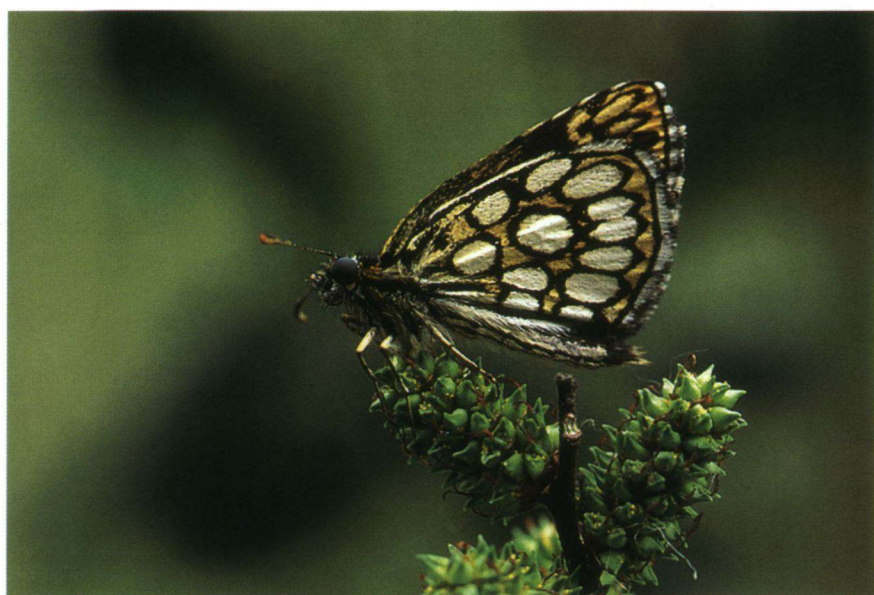

Vlinders kijken

tekst: Chris van Swaay & Dirk Maes

Aan het begin van deze nieuwe eeuw wordt volop teruggekeken naar de vorige. Om niet achter te blijven, hebben wij het kijken naar vlinders in de twintigste eeuw eens onder de loep genomen. Wat gebeurde er allemaal vanuit de vlinderaar bekeken in Nederland en Vlaanderen?

Het spiegeldikkopje werd in 1921 ontdekt op de grens van Vlaanderen en Nederland.

FOTO: H. V.D. OETELAAR

Summary

An overview of butterfly watching in the Netherlands and Flanders during the past century. From collecting to conservation of butterflies.

Wat betreft de interesse in vlinders was het begin van de twintigste eeuw gewoon een vervolg op de vorige: een hobby van voornamelijk rijken en geestelijken. Het nieuwe elan dat Heimans en Thijssse in het natuurbehoud in Nederland teweegbrachten, zou deze situatie echter grondig veranderen. Vooral na de eerste wereldoorlog gingen ook steeds meer 'gewone' mensen zich met vlinders bezighouden. Vlinders kijken was toen overigens gelijk aan vlinders verzamelen, net als vogels destijds werden geschoten en geprepareerd en planten geplukt en gedroogd.

In België is vlinders kijken lang beperkt gebleven tot het Franstalige gebied en het heeft tot een heel eind in de twintigste eeuw geduurd alvorens ook in Vlaanderen aandacht besteed werd aan dagvlinders; de Vlamingen zakten meestal af naar het veel soortenrijkere Wallonië om naar vlinders te gaan kijken.

Verfomfaaid exemplaar Een van de belangrijkste ontdekkingen in Nederland in de eerste decennia van de twintigste eeuw was ongetwijfeld die van de grote vuurvlinder in Friesland. Schoolkinderen moesten voor hun onderwijzer vlinders verzamelen. Die werden ter determinatie naar de heer Polak in Amsterdam gestuurd. Een van de vangsten betrof een grote vuurvlinder. De heer Polak schrijft: "Toen ik - het was in het verschrikkelijke eerste oorlogsjaar - een van de ontvangen doosjes had geopend, slaakte ik een kreet. Ik had, tusschen allerlei gewoon goedje in, een deerlijk verfomfaaid exemplaar van Chrys. dispar gezien, dat door een

schooljongen was gevangen!" Hij vraagt aan de wethouder van onderwijs verlof om in juli van de volgende zomer te gaan zoeken (hij was onderwijzer en de zomervakantie was toen de maand augustus) en vindt daadwerkelijk vlinders, eitjes en jonge rupsjes. De plaats wordt eerst strikt geheim gehouden, maar lekt later toch uit. Hij meldt zijn vondst aan Prof. Seitz, destijds een van de grote Europese vlinderkenners. Die schrijft o.a.: "Der dispar stirbt dadurch aus, dass die ihn beherbergende Wiese entwässert wird".

We weten inmiddels dat hij groot gelijk had.

1901 In het Kerstendal bij Berg en Dal wordt een grote boswachter 'buitgemaakt'. Later zal blijken dat deze waarneming niet op zich staat, maar dat er een band van waarnemingen door het Rijndal is tot bij Nijmegen.

1902 Op 25 juli trekt een enorm aantal witjes over Amsterdam in zuidelijke richting. Thijssse schat dat het er misschien wel honderdduizenden waren. Hij vergeet overigens te vermelden welk witje het was.

De kleine heivlinder is de eerste dagvlinder die verdwijnt uit Vlaanderen in de 20ste eeuw.

1904 Onze Vlinders van de heer Ter Haar verschijnt. Het zal nog geruime tijd een van de belangrijkste Nederlandstalige vlinderboeken blijven.

1914 De eerste Nederlandse grote vuurvlinder wordt gevangen. Pas in de opvolgende winter wordt de soort herkend en in 1915 bevestigd door de heer Polak. Nederland heeft er een soort bij!

in de twintigste eeuw

Wijken voor autostrade Een soort die in Vlaanderen pas vrij laat ontdekt werd, is het pimperlblauwtje (destijds *Lycaena euphemus* nu *Maculinea teleius*). Het heeft geduurd tot in 1937 vooraleer de soort bijna gelijktijdig in Rijmenam (tussen Brussel en Mechelen) en in de vallei van de Mark aan de grens met Nederland verzameld werd. In de eerste publicaties over de ontdekking van deze populaties, werd net als bij de grote vuurvinder in Nederland, geen enkele plaatsnaam vermeld, uit vrees voor een overrompeling door onverantwoorde verzamelaars. In de vallei van de Mark hebben vlindersaars slechts 16 jaar kunnen genieten van de aanwezigheid van deze bijzondere soort: in 1953 werd daar het laatste exemplaar gezien. In de Zennevallei (tussen Brussel en Mechelen) hebben de pimperlblauwtjes het nog tot in 1980 uitgehouden, maar ook daar moesten ze uiteindelijk wijken voor de aanleg van een autostrade; de allerlaatste exemplaren werden zelfs waargenomen tussen in aanbouw zijnde woningen op de vliegplaats (Strick, 1972)! Een ander opmerkelijk feit in de eerste decennia van de twintigste eeuw is de eerste waarneming van het landkaartje in Vlaanderen. Vermoedelijk was de soort al voor de eerste vangst in Vlaanderen aanwezig (er zijn immers oudere gegevens uit Nederland bekend), maar op het eerste collectie-exemplaar hebben we tot in 1932 moeten wachten!

Toptien Ging je in het begin van de twintigste eeuw vlinders kijken, dan vond je een ander soortenspectrum dan vandaag de dag. Tabel 1 geeft de toptien van vlinders in Nederland en Vlaanderen in vier perioden. In Nederland waren vooral soorten van vochtige en schrale graslanden veel gewoner: zilveren maan op 6, aardbeivlinder op 7 en de inmiddels verdwenen moerasparelmoervlinder op 9. Deze gegevens berusten echter vooral op verzamelde vlinders. Soorten als de atalanta en de witjes werden toen relatief weinig gevangen en ontbreken dan ook in de toenmalige toptien. Maar het is duidelijk dat een aantal soorten toen veel gewoner was. In Vlaanderen valt vooral de aanwezigheid van de grote vos en het groot geaderd witje op in de toptien van het begin van de twintigste eeuw. Mogelijk waren het 'probleemsoorten' in de toen nog talrijke boom-

gaarden. Later verschijnen ook enkele heidesoorten (het heideblauwtje en de heivlinder) in de toptien, vermoedelijk omdat deze gebieden toen eindelijk beter bereikbaar werden voor heel wat vlindersaars.

In Vlaanderen werd het landkaartje voor het eerst waargenomen in 1932.
FOTO: KARS VELING

Fantastische verzameling Vanaf de jaren '30 is de heer B.J. Lempke degene die het vlinderonderzoek in Nederland in goede banen probeert te leiden. Naast zijn werk als leraar is hij ongelofelijk actief in het vlinderwereldje. Mede dankzij zijn inspanningen heeft het zoölogisch museum in Amsterdam nu een fantastische verzameling vlinders. Vrijwel in zijn eentje schrijft hij de 'Catalogus van de Nederlandse Macrolepidoptera' met supplementen en start in 1940 het trekvlinderonderzoek, dat nog steeds doorloopt. Tussendoor verschijnen er nog talloze artikelen in tijdschriften van zijn hand. In de catalogus wordt zoveel mogelijk informatie per soort samengevoegd. Daarbij lag het zwaartepunt anders dan tegenwoordig: veel informatie over afwijkende vormen, kweekexperimenten en uiterste vinddata, weinig over ecologie of ontwikkelingen in ruimte en tijd. Kort na de tweede wereldoorlog was het niet slecht vlinders kijken in de 'lage landen'. Soorten als de zilveren maan waren weliswaar al achteruitgegaan, maar bijna

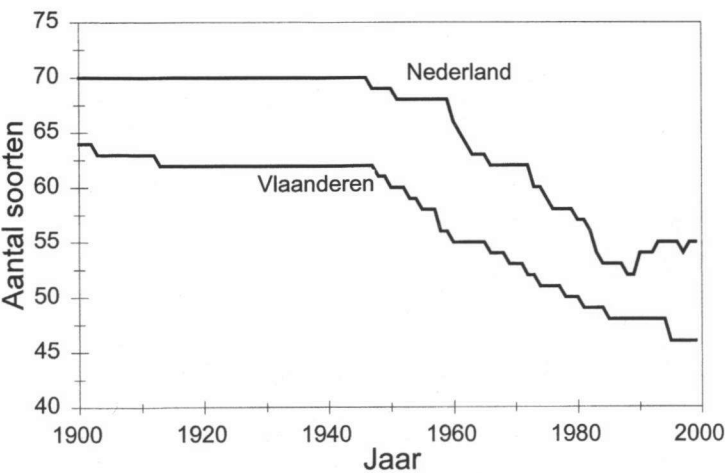
1920 De heer B.J. Lempke publiceert zijn eerste (heel korte) artikel in De Levende Natuur. Er zouden er nog ruim 200 volgen, waaronder de Catalogus van de Nederlandse Macrolepidoptera. Hij is hiermee zonder meer de belangrijkste Nederlandse 'vlindersaars' van de twintigste eeuw.

1921 Ontdekking spiegelkoppie in Vlaanderen op de grens met Nederland. Het zou nog tot 1949 duren voor deze vlinder aan de Nederlandse kant van de grens ontdekt wordt. Inmiddels zit het grootste deel van de spiegelkoppies in de Lage landen in de Peelregio.

1923 De koudste meimaand sinds mensenheugenis. Vooral de zilvervlek heeft hiervan te lijden. De stand wordt nooit meer zoals voor dit jaar.

1932 Eerste waarneming landkaartje in Vlaanderen.

1937 Pimperlblauwtje ontdekt in Vlaanderen.

Figuur 1: Het aantal soorten in Nederland en Vlaanderen in de twintigste eeuw.

iedereen wist nog wel een populatie op fietsafstand van thuis. De fantastische zomer van 1948 leverde een nog steeds niet geëvenaard aantal gele en oranje luzernevlinders op.

Ook de koninginpage werd dat jaar door heel Nederland gezien.

Achteruitgang De uitspraak ‘nooit meer honger’ werd vertaald tot grootschalige ruilverkavelingen en intensieve landbouw, wat uiteindelijk leidde tot kleine en versnipperde natuurgebieden, ontwatering, vermessing en verzuring. De vlinderstand maakte een vrije val en het grote uitsterven begon. Figuur 1 toont dat de ene na de andere vlinder verdween uit Nederland en Vlaanderen en dat de achteruitgang vrijwel parallel verloopt. De eerste soort die uit Nederland verdween was de rode vuurvlinder in 1946, in Vlaanderen legde de kleine heivlinder in 1902 al het loodje. De toptien voor de jaren ‘60 (Tabel 1) wijkt al niet meer zo sterk af van dat van de jaren ‘90. Wat wel opvalt, is dat tussen de laatste twee perioden (1960-1970 en 1990-1999) soorten als de kleine vuurvlinder, het icarusblauwtje en het hooibeestje zowel in Nederland als in Vlaanderen uit de toptien verdwenen zijn. Vermoedelijk krijgen deze ‘gewone’ soorten van vrij schrale graslanden het ook al lastig door de steeds verder toenemende bemesting van en de bijbehorende stikstofdepositie op hun biotopen.

Tabel 1: Top-tien van het aantal waarnemingen van dagvlinders in Nederland en Vlaanderen in vier perioden.

	1900-1910	1930-1940	1960-1970	1990-1999
1	NL: icarusblauwtje VL: klein geaderd witje	NL: hooibeestje VL: koninginpage	NL: atalanta VL: distelvlinder	NL: atalanta VL: klein koolwitje
2	NL: bruin zandoogje VL: oranjetipje	NL: icarusblauwtje VL: klein geaderd witje	NL: distelvlinder VL: atalanta	NL: klein koolwitje VL: atalanta
3	NL: kleine vuurvlinder VL: kleine vuurvlinder	NL: kleine vuurvlinder VL: icarusblauwtje	NL: icarusblauwtje VL: kleine vuurvlinder	NL: klein geaderd witje VL: dagpauwoog
4	NL: bruine vuurvlinder VL: grote vos	NL: koninginpage VL: kleine vuurvlinder	NL: klein koolwitje VL: icarusblauwtje	NL: dagpauwoog VL: kleine vos
5	NL: oranjetipje VL: bruin zandoogje	NL: bruin zandoogje VL: boomblauwtje	NL: kleine vos VL: landkaartje	NL: kleine vos VL: bont zandoogje
6	NL: zilveren maan VL: bruine vuurvlinder	NL: oranje luzernevlinder VL: kleine vos	NL: kleine vuurvlinder VL: klein koolwitje	NL: bruin zandoogje VL: klein geaderd witje
7	NL: aardbeivlinder VL: klein koolwitje	NL: gehakkelde aurelia VL: klaverblauwtje	NL: hooibeestje VL: klein geaderd witje	NL: citroenvlinder VL: groot koolwitje
8	NL: bruine eikepage VL: groot geaderd witje	NL: heivlinder VL: grote vos	NL: gele luzernevlinder VL: bont zandoogje	NL: distelvlinder VL: citroenvlinder
9	NL: moerasparelmoervlinder VL: icarusblauwtje	NL: boomblauwtje VL: heideblauwtje	NL: klein geaderd witje VL: hooibeestje	NL: groot koolwitje VL: gehakkelde aurelia
10	NL: hooibeestje VL: groot koolwitje	NL: bruine vuurvlinder VL: heivlinder	NL: citroenvlinder VL: kleine vos	NL: argusvlinder VL: landkaartje

1938

Er worden gentiaanblauwtjes gevonden in de duinen bij Was-senaar die eities leggen op kruisbladgentiaan. Deze vlin-ders worden door B.J. Lempke beschreven als een nieuwe ondersoort van het gentiaan-blauwtje, het duingentiaan-blauwtje. De laatste vlinder wordt in 1979 gezien.

1939

Eerste waarneming van het vals heideblauwtje in Vlaande-ren.

1946

Laatste melding van een popu-latie van de rode vuurvlinder. Dit is de eerste dagvlinder die verdwijnt uit Nederland.

1948

De zomer van 1948 is niet alleen warm, hij brengt ook veel vlinders. De aantallen gele en oranje luzernevlinders zijn nooit meer overtroffen.

1949

Na vele tientallen jaren zonder waarnemingen wordt bij Maar-heeze op 22 juli een populatie van het spiegeldikkopje gevon-den. Later blijkt de soort in het grensgebied van Brabant en Limburg nog op meer plekken voor te komen en wordt hij teruggevonden bij Empe.

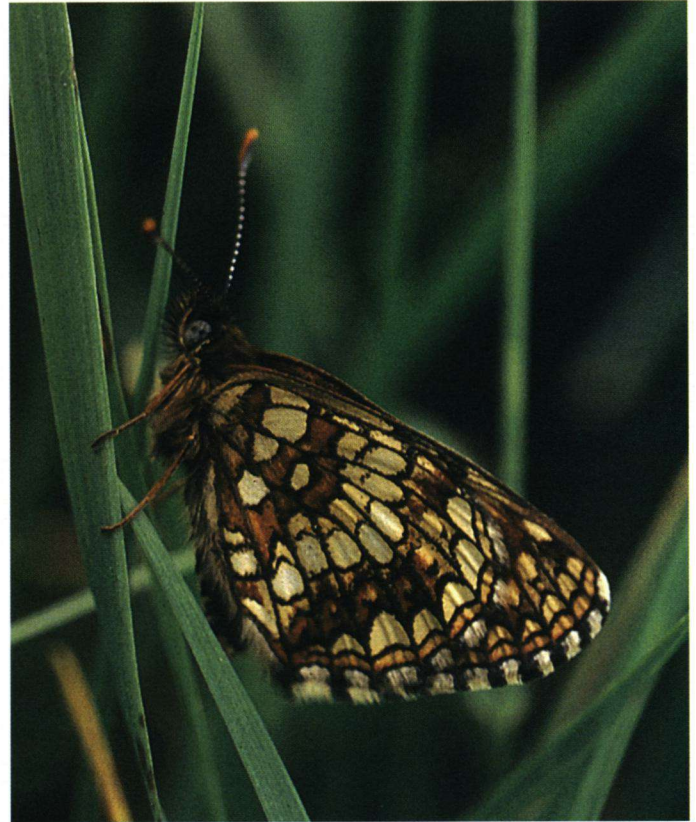
1952

Na al een aantal jaren in Zuid-Limburg gezien te zijn breidt

Herstelplan dagvlinders Eind jaren '70 komt bij steeds meer mensen het besef dat we in hoog tempo veel vlinders hebben verloren. In 1978 houdt Frits Bink van het toenmalige RIN een enquête onder 140 leden van de Nederlandse Entomologische Vereniging die Lepidoptera bestuderen en krijgt van 46 van hen een reactie. De resultaten maken duidelijk dat er op dat moment al acht soorten verdwenen zijn. In 1980 start als vervolg daarop een grootschalig onderzoek naar het voorkomen van dagvlinders in Nederland: het Landelijk Dagvlinder Project. In 1986 verschijnt een voorlopige atlas van Wim Geraedts, in 1989 de definitieve Atlas van de Nederlandse dagvlinders door Marnix Tax. Intussen is in 1983 de Stichting Vlinderonderzoek opgericht, die in 1986 omgedoopt wordt tot De Vlinderstichting. De resultaten van het Landelijk Dagvlinder Project hebben duidelijk gemaakt hoe slecht het met de vlinders is gesteld. Als reactie hierop gebeurt er in tien jaar tijd ontzettend veel:

- 1989 Landelijk vlinderjaar in Nederland;
 - 1989 Beschermingsplan dagvlinders verschijnt;
 - 1990 start van het dagvlindermonitoringproject, nu Landelijk Meetnet Dagvlinders;
 - 1990 herintroductie pimperlauwtjes in De Moerputten;
 - 1992 Ecologische Atlas van Dagvlinders in Noordwest-Europa van F.A. Bink verschijnt;
 - 1995 Rode Lijst van dagvlinders in Nederland;
 - 1999 Red Data Book of European Butterflies (Rode Lijst van dagvlinders in Europa);
 - 1999 Herstelplan dagvlinders.
- Inmiddels heeft De Vlinderstichting ruim 5000 donateurs.

Van jeugdbond tot werkgroep In België werd het verspreidingsonderzoek lang gecoördineerd door Frans-talige vlinderaars (o.a. Leclercq, Verstraeten, De Bast). In de jaren '70 gaf de Landbouwfaculteit van Gembloux, met de hulp van de EIS, een voorlopige verspreidingsatlas uit voor de dagvlinders van België. Deze atlassen waren voor Vlaanderen echter zeer onvolledig en in het begin van de jaren '90 besliste de Jeugdbond voor Natuurstudie en Milieubescherming (JNM) dan ook om aan een versprei-

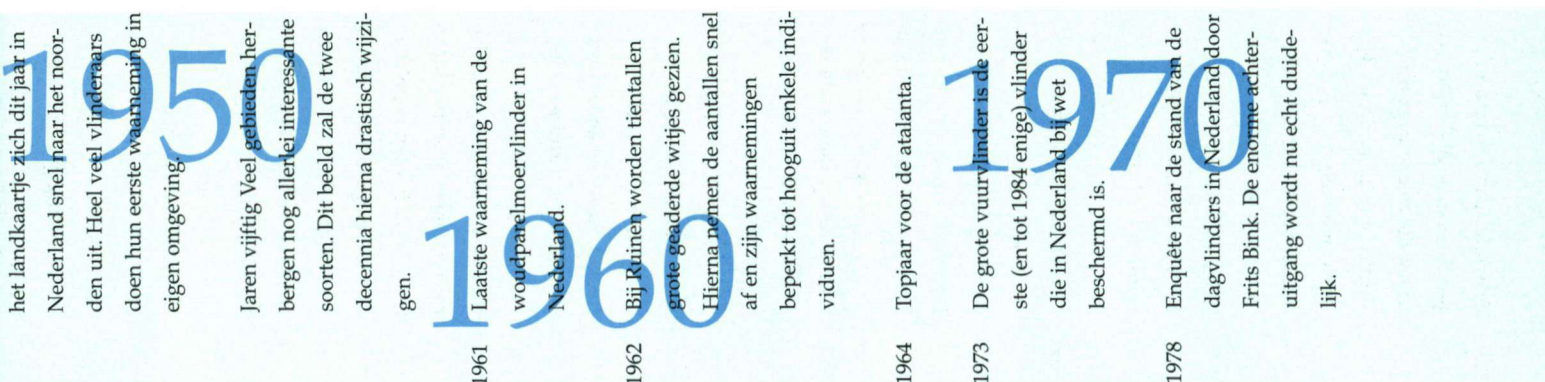

1961: laatste waarneming van de woudparelmoervlinder.
FOTO: HENKJAN KIEVIT

dingsatlas voor Vlaanderen te beginnen.

In nauw overleg met de Nederlandse Vlinderstichting werd daar ook een monitoringproject aan gekoppeld en sindsdien volgen de gebeurtenissen zich snel op:

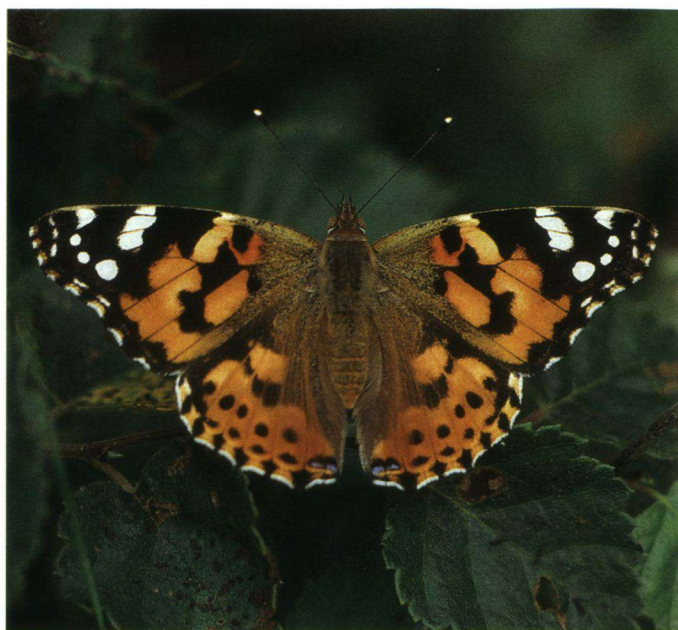
- 1991 Start Vlinderproject JNM (inventarisatie en monitoring);
- 1993 Voorlopige atlas van de Vlaamse dagvlinders (Maes & Daniëls 1993);
- 1994 de Vlinderwerkgroep van de JNM wordt een onafhankelijke vereniging; de Vlaamse Vlinderwerkgroep vzw;
- 1996 de Rode Lijst van dagvlinders in Vlaanderen verschijnt (Maes & Van Dyck 1996);

- 1998 de Catalogus van de Belgische vlinders verschijnt (De Prins 1998);
- 1999 het soortbeschermingsplan gentiaanblauwtje gaat van start;
- 1999 Dagvlinders in Vlaanderen: ecologie, verspreiding en behoud (Maes & Van Dyck 1999) wordt gepubliceerd.

We zijn er nog lang niet Een goede vraag is natuurlijk of al dit werk ook daadwerkelijk heeft geholpen. Een belangrijk probleem is dat de gerichte bescherming van vlinders te laat op gang kwam. Veel was al verdwenen of verkeerde in grote nood. En de belangrijkste oorzaak voor de achteruitgang, de intensieve landbouw, terugdraaien is natuurlijk niet een-twee-drie mogelijk. De achteruitgang van sommige vlinders is in Nederland inmiddels gestopt of gaat in ieder geval minder snel. De herintroductie van de pimpernelblauwtjes is tot nu toe succesvol gebleken, het klaverblauwtje en het dwergblauwtje proberen zich weer te vestigen en het boswitje zou wel eens een nieuwe standvlinder kunnen worden. Intussen gaat de achteruitgang van veel voorheen gewone soorten helaas ook gewoon door en zijn er de laatste tijd toch maar weinig kleine vossen, argusvlinders en hooibeestjes te zien in Nederland. In Vlaanderen blijft de situatie precair: soorten als de zilveren maan en het veenhooibeestje werden recent toegevoegd aan de lijst met verdwenen soorten. Wel wordt er bij het beheer van natuurgebieden veel meer dan vroeger rekening gehouden met ongewervelden in het algemeen en dagvlinders in het bijzonder. Ook in het beleid krijgen vlinders steeds meer aandacht (bv. soortbeschermingsplan gentiaanblauwtje) en de natuurverenigingen worden nu zelfs door een uitvoeringsbesluit van de Vlaamse regering verplicht om bedreigde dagvlinderpopulaties in hun gebieden te volgen. Maar we zijn er nog lang niet. We moeten vrezen dat we de komende eeuw door zullen moeten gaan met vechten voor het behoud van vlinders in onze lage landen.

Koffiedik kijken En hoe zal het verder gaan? Dat is en blijft natuurlijk koffiedik kijken. Maar iets kunnen we er wel over zeggen. Als in Nederland de Ecologische Hoofd-

Nazomer 1996: grootste invasie van de distelflinder in de twintigste eeuw. FOTO: HANS SMEENK

structuur (EHS) en in Vlaanderen het Vlaams Ecologisch Netwerk (VEN) volgens plan worden afgemaakt, zal dat voor de vlinders zeker niet slecht zijn. Hetzelfde geldt voor de aanstaande verscherping van de regels ten aanzien van intensieve landbouw en het mestbeleid. En dan is daar nog de te verwachten klimaatsverandering door het broeikas-effect. Dat zal voor heel wat vlinders ook niet noodzakelijk slecht zijn. Mobiele zuidelijke soorten zullen naar het noorden oprukken en momenteel zeldzame of bedreigde soorten die een warm microklimaat nodig hebben (veldparelmoervlinder, klaverblauwtje...) zullen zich vermoedelijk kunnen uitbreiden. De koninginpage zou, net als nu al in Vlaanderen, in heel Nederland gewoon kunnen worden. Maar soorten van hoogveen als het veenbesblauwtje, de veenbesparelmoervlinder en het veenhooibeestje zullen naar verwachting het veld moeten ruimen. Of dit allemaal zo zal uitkomen? De toekomst zal het leren. Voorlopig zal het nog een hele opgave zijn de populaties van bedreigde soorten in de komende tien tot twintig jaar te behouden.

